

1. Inledning

Det nuvarande är ju till mer än hälften resultatet av ett envist kvarlevande förflutet, och och det förflutna blir genom sina regler, skillnader och likheter en oundgänglig nyckel för varje seriös förståelse av det nuvarande.

Fernand Braudel, *Världens tid*, Sthlm 1986
s 14

Kvinnor i historisk forskning om arbetsliv

Kan kvinnor komma med i den nyorientering av arbetslivshistorisk forskning, som pågått under ett drygt årtionde? Frågan kan verka märklig, eftersom det borde vara självklart att alla kategorier *arbetare* ska vara med i forskning om vad som skett i *arbetslivet*. Men självklart har det inte varit. Kvinnornas *särskilda* ställning på arbetsmarknaden under industrialiseringsperioden har inte riktigt ansetts tillhöra forskningsområdet.¹

På 60-talet, när arbetslivsforskning inom sociologi tog fart, kunde man se extrema uttryck för hur kvinnor kategoriserades som endast mödrar och hustrur även när de deltog i industriarbete. Som ett exempel på vart ett sådant synsätt kunde föra seriösa forskare vill jag nämna Robert Blauners bok *Alienation and Freedom*, 1964. Den handlade om arbetarens upplevelse av alienation, av känslan av att stå utanför och inte kunna påverka, i industriarbetet. Boken och dess sätt att angripa arbetets villkor fick stor betydelse för arbetslivssociologin i Sverige på 1960-talet.²

En av de industrier Blauner undersökte var en textilfabrik, där andelen kvinnliga arbetare var 43 procent. Han framhöll att denna höga andel kvinnor utgjorde en säkerhetsbuffert mot alienerande arbetsförhållanden.³ Vad menade han med det? Att kvinnor hade ett sådant inflytande på arbetet att dess villkor blev annorlunda och kanske förbättrade? Nej, det menade han inte. Han påpekade, som många andra har gjort, att kvinnorna arbetade med de minst yrkeskrävande, mest monotona och minst fria arbetsuppgifterna. Det var detta, som gjorde arbetsvillkoren *mindre* alienerande på just denna

arbetsplats, nämligen för *männen*. Män kunde därmed få de arbeten som krävde skicklighet, som var friare och intressantare.

Och kvinnorna då? Ja, de var inte missnöjda med sina monotona arbeten, enligt Blauner, eftersom meningen med deras liv och det som betydde mest för dem, var deras roller som – ja, just det – hustrur och mödrar.⁴ Därför kunde de utföra sådana arbeten, som skulle ha gjort män alienerade. Blauner bortdefinierade helt enkelt kvinnor som arbetare, trots att de *arbetade* i en fabrik. Deras förhållande till industriarbete ansågs som icke-existerande. Bara män var arbetare, kvinnor var hustrur och mödrar, helt oavsett att de tillsammans tillbringade sina dagar arbetande i samma fabrik.

En viktig oavsiktlig insikt ger oss Blauners undersökning; att det finns kvinnor på en arbetsplats är något som har en stor och direkt betydelse för männen på den arbetsplatsen. Det var till *fördel* för männen att kvinnorna fanns i samma fabrik men i segregerade arbetsuppgifter.

Kvinnors och mäns arbetsuppgifter står i en speciell relation till varandra i varje fabrik där det finns arbetare av båda könen. Denna bok vill närmare undersöka hur den relationen ser ut, om den förändras av ny teknik och arbetsorganisation och hur den bestäms. Hur har detta förhållande ändrats över de senaste hundra åren?

På 1960-talet fanns en optimism om att kvinnors självständighet och makt skulle öka om de gick ut i lönearbete. Forskning om kvinnors villkor i arbetslivet började ta fart främst inom sociologin.⁵

Det var kvinnliga forskare som insåg att kvinnors arbeten var av ett annorlunda slag än mäns i industrin och ansåg det vara intressant att göra undersökningar om detta. Tidig var fransyskan Madeleine Guilbert som i en undersökning publicerad 1966 försökte finna kvinnans särskilda funktioner i industrin.⁶ Guilbert påpekar att skillnader mellan kvinnors och mäns arbeten var särskilt markerade i industriellt arbete. Boken har ett intressant avsnitt där kvinnors och mäns arbeten inom metallindustrin ställs emot varandra och där kvinnoarbetets särart blir preciserat. Tradition och utbildning framhåller hon som avgörande för att industriarbetande kvinnor hamnar i monotona, manuella arbeten med låg status och låg betalning men också den traditionella bild kvinnor själva formar av sin roll i arbete och familj. Fackföreningarna fritas från allt ansvar för situationen. Det handlar delvis om en enkätundersökning som lägger vikt också vid arbetsgivares och kvinnors egna bedömningar.

Detta tema har sedan blivit vanligt. Sociologer har försökt att utifrån kvinnor och deras arbeten i industrin hitta fram till en modell för hur man skulle kunna "klassificera" och beskriva ett typiskt

kvinnligt arbete. Här har man pekat på sådant som "flinka fingrar", tålmod m.m. Man har försökt att benämna, göra listor på sådant som man fann vara typiskt kvinnoarbete, för att på så vis ringa in dess kännetecken. Men det har varit svårt.

Ofta har sociologer haft en subjektivistisk infallsvinkel och varit intresserade av hur kvinnor *upplevt* sitt lönearbete, vilken typ av arbeten de velat ha, deras relationer till sina manliga och kvinnliga arbetskamrater m.m. Intresset har bl.a. varit att definiera en särskild kvinnlig industrikaraktär eller socialkaraktär. Kvinnorollen har satts i centrum mer än själva arbetet. Relationen mellan arbetet hemma och på arbetsplatsen har man också velat sätta i fokus. Reproduktionen, dvs barnafödande och uppfostran samt sk omsorgsarbete har också kommit in i den nyanserade och totala bild som man strävat efter.⁷ Vad sådana undersökningar ofta har kommit att understryka är kvinnors allmänna olikhet mot män som sociala samhällsvarelser, deras olika preferenser, deras olika livsuppfattningar.⁸

Numera finns en allt mera omfattad uppfattning bland forskare som sysslar med kvinnor och arbetsliv, att direkta *jämförelser* mellan kvinnor och män är en inriktning som försumrats men som borde kunna ge intressanta resultat.⁹

Två sociologiska avhandlingar har nyligen visat på och analyserat svårigheterna för kvinnor att tränga in på manliga arbetsområden. Båda visar att det måste till extraordinära åtgärder för att kvinnor ska kunna börja arbeta integrerat med män och att när sådana åtgärder upphör, segregeras kvinnor och män igen. Tidsperioden är de senaste femton åren.¹⁰

En allmän debatt om arbetets karaktär har också påverkat synen på kvinnoarbetet.¹¹ Lönearbete blev detsamma som arbete under utvecklingen av det industriella samhället. Diskussioner som förts om kvinnors obetalda arbete har i högsta grad påverkat och påverkats av denna diskussion om arbetets egentliga innehåll, hur man ska se och uppfatta det. Osynliggörandet av kvinnoarbete har varit en sida av synen på den sk informella sektorn inom ekonomin, som först på senare år fått en allt större uppmärksamhet.

Idag är vi på väg bort från ett självklart sätt att behandla lönearbete som den enda formen av arbete, liksom från att se kvinnor som främst mödrar. Definitionen av arbete har vidgats betydligt och därmed forskningen om sk arbetsliv. Men fram till den allra senaste tiden har de flesta manliga arbetslivsforskare föredragit att "glömma" kvinnor. Forskningen om män har bedrivits av män, om kvinnor av kvinnor med få undantag när det gällt arbetslivet.¹²

Det behövs fortfarande aktiva och medvetna åtgärder för att få med

kvinnor som en given del av arbetslivsforskningen men en förändring verkar vara på väg. Lundahistorikern Lars Olsson har nyligen¹³ betonat vikten av att motsättningar mellan män och kvinnor lyfts fram av arbetslivsforskare och att kvinnornas position i arbetsprocessen diskuteras, något som ännu är ovanligt. Ett samarbete inom ramen för nordiska konferenser om arbetslivshistoria har inletts mellan arbetslivshistoriker och kvinnohistoriker. Inom vårt Uppsala-projekt om arbetslivets förändring har det – så småningom – ansetts som självklart att också kvinnors arbetslivska belysas.

Mellan historisk arbetslivsforskning och kvinnoforskning är alltså en spännande och nyetablerad sammansmältning i sin början.

Genusarbetsdelning

I sociologen Paul Thompsons introduktionsbok till debatter om arbetsprocessen, *The Nature of Work*,¹⁴ finns ett kapitel som handlar om *arbetsdelningen mellan könen*, eller som jag har valt att kalla det, genusarbetsdelningen.

Genusarbetsdelning är ett begrepp, som under senare år blivit centralt för historiker som forskar om kvinnor och arbete;¹⁵ begreppet kommer från sociologin.¹⁶

Som begrepp anknyter genusarbetsdelningen till en större teori om socialt formade skillnader mellan kvinnor och män som en av de viktigaste organiserande principerna i samhället. Flera kvinnoforskare och teoretiker är sysselsatta med att utveckla sådana teorier.¹⁷ I Sverige har det hittills intressantaste bidraget getts av Yvonne Hirdman, som benämner det genussystemet.¹⁸

Att välja bort det tidigare vanliga ordet *kön* och ersätta det med *genus*, betyder att betona att skillnaderna mellan kvinnor och män upprätthålls i huvudsak genom sociala processer och åtgärder och att välja dessa som sitt forskningsområde.

Genusarbetsdelningen omfattar mera än den arbetsdelning som finns på den betalda arbetsmarknaden; den omfattar hela den samhällseliga uppdelning mellan arbete som betalas och inte betalas. Kvinnor och män har ofta utfört olika arbeten under vårt tjugonde århundrade. En avgörande skillnad mellan mäns och kvinnors arbeten under perioden har varit att män i långt högre grad än kvinnor fått betalt för sina arbetsinsatser. Kvinnor står än idag för merparten av det *nödvändiga* arbete, som *inte* värderas och betalas i pengar.

Avlönat arbete ses som nödvändigt, just för att någon är villig att betala för det. Historisk arbetslivsforskning har därför haft en tendens

att bortse från annat arbete i samhället. Men man börjar bli medveten om, att om allt obetalt arbete plötsligt inte längre skulle utföras, då skulle inte heller det betalda kunna utföras.

Det obetalda arbete som kvinnor tilldelats att utföra via ett krävande men osynligt samhällskontrakt¹⁹ har ofta varit av sådan art, att det inte lämnat bestående resultat i lika hög grad, som de arbeten män förväntats utföra. Att hålla rent, laga mat, fostra barn och se till att omsorg och omtanke människor emellan gör livet möjligt och drägligt att leva har en flyktig karaktär och märks framförallt om det inte utförs. Både karaktären på mycket av det arbete kvinnor fått sig tilldelat och att det aldrig kommit att bli värderat i pengar, har gjort att det blivit nästan osynligt.²⁰

Denna större och vidare, totala arbetsdelning mellan könen i det industriella samhället är *inte* en kvarleva på utdöende från det gamla bondesamhället, utan en väl integrerad och nyutvecklad del av vårt ekonomiska system.²¹ Det går att peka på många sk "kvinnliga" arbeten, som inte på något sätt har länkar till tidigare kvinnoarbetsområden i jordbruket: arbeten på industrier och på kontor är nyttillkomna arbetsområden som till stor del skapats av industrialiseringen.

Enligt den amerikanske sociologen Barrington Moore Jr kan man utifrån arbetsdelningen och fördelningen av produkter och tjänster i ett samhälle avgöra hos vilka makten ligger. De som har makt slipper utföra arbeten som ger låg status och bevarar sådana som ger hög status för sig själva. Generellt är, att låg status har den som i sitt arbete inte har kontroll över andra människor men istället är tvungen att underordna sig andra. Sådant underordnat arbete har ofta kort utbildningstid och kräver endast enkel manuell skicklighet.

Låg status ger arbete, som är slitsamt genom att det återupprepas och därmed blir ointressant och monotont, samtidigt som det är fysiskt påfrestande. Låg status ger arbeten, som gör att man kommer i kontakt med bland annat smuts.²² Relativt högre eller lägre status har då arbete, som ligger bättre eller sämre till i jämförelse med andra arbeten. Det blir alltså en fråga om förhållanden.

Detta blir till en definition av underordning, som Moore utvecklat utifrån ett empiriskt, historiskt material. Han menar, att ett osynligt socialt kontrakt, vars gränser ständigt förflyttas och utsätts för omprövning, kan sägas reglera förhållandet mellan den som har en överordnad ställning och den som har en underordnad position i ett samhälle. *Att ifrågasätta ett sådant redan fungerande osynligt kontrakt är svårt och sker vanligtvis inte.* Kontraktet innehåller nämligen också fördelar för den underordnade, till vilka främst hör beskydd och viss materiell säkerhet i utbyte mot arbetsinsatser.

Ett radikalt ifrågasättande av kontraktets villkor kan endast ske, när ett samhälle går in i en materiell expansionsperiod eller råkar i kris och det samtidigt uppstår en medvetandegjord uppfattning om det orättvisa i det tidigare kontraktet. Det brukar däremot ständigt pågå ett småträtande om gränserna mellan över- och underordnad där vardera sidan försöker tillskansa sig flera fördelar.²³

Beträffande underordningen av kvinnor gäller dessutom, att kvinnor under industrialismen behandlats som annorlunda arbetskraft och att deras insatser inte tilldelats samma värde som mäns även om de varit jämförbara. Ofta har kvinnors insatser inte ens uppfattats som arbete. Det ligger alltså a priori en bedömning av kvinnors arbeten, som gör dem *i sig* mindre värda än mäns.

Denna låga värdering bör knytas just till ett maktförhållande. Dess självklarhet kan sökas i överförandet av en underordning från ett tidigare samhälle i vilket kvinnor legalt och formellt var underställda män. Som påpekades ovan är över-underordnade relationer något som inte lätt förändras, utan snarare har en tendens att förstärkas, tex genom hänvisningar till en historisk tradition.

Underordningen av kvinnor har behållits i vårt samhälle men inte längre med en öppen hänvisning till kvinnors speciella underlägsenhet och inte längre kodifierad i lagar. Istället döljs den genom accepterbara psykologiserande förklaringar knutna till materiella förhållanden, till kvinnors egna val och – fortfarande – till deras förmåga att föda barn.

Vi ser hur industrialismen ersatt de gamla produktionsformerna med nya, inte lättvindigt och smidigt utan under vånda och besvär. I det industriella systemet har kvinnornas kompetensområden blivit starkt utarmade genom utflyttningen av produktionen från hemmen; i den mån tidigare kvinnliga kompetensområden överförts till den betalda arbetsmarknaden (som tex sjukvård, barnavård m m) så har de blivit underställda mäns beslut och organisering.

Vidare har kvinnor inom den nya produktions- och samhällsordningen fogats in och fått tidigare okända arbetsuppgifter som gjort att de flesta lönearbetande kvinnor i sitt arbete är mer eller mindre klart underordnade män. En klarare hierarkisk struktur har skapats *i utförandet av själva arbetet* och inom den hierarkin har kvinnor underordnats män och förlorat beslutanderätt och kunskapsmonopol inom det som förut var deras egna kompetensområden, även när de fortfarande kan få utföra de dagliga slit- och basarbetena inom sådana arbetsområden.

Tidigare var kvinnor, gifta kvinnor ända fram till 1920-talet, juridiskt underställda män och uppnådde demokratiska rättigheter senare

än män. Parallellt med den formellt emancipatoriska utvecklingen försämrades deras situation i *själva arbetet* avsevärt. I första hand kan man avläsa det på den betalda lönemarknaden, som var ett uttryck för den nya tiden.

Ungefär samtidigt med industrialismens genombrott uppstod, under andra delen av 1800-talet, en livlig och ideologiserande debatt kring kvinnans natur, uppgifter, hennes roll som mor och maka, hennes "egendomlighet"²⁴ som en parallell till den omformering av det osynliga samhällskontraktet om arbetsuppgifterna, som utspelade sig på den materiella och verkliga nivån i arbetslivet.²⁵ Denna nyordning av kvinnornas underordning, från det legala området till ett centrum i genusarbetsdelningen, kan ses som en förklaring till att kvinnor inte kunnat göra sig gällande i det industriella samhället på samma vis som män.

Under den tidiga industrialiseringsperioden uppfattades kvinnor som en särskild grupp på arbetsmarknaden, både av arbetsgivarna och av de manliga industriarbetarna. Det är uppenbart att kvinnans dåvarande ställning i familjen i mycket kom att prägla det sätt, på vilket hon togs emot i det betalda arbetet. Hon fick ofta andra arbetsuppgifter än män. Hon kunde grovt underbetalas av arbetsgivare. Ibland utnyttjades hon av arbetsgivaren *mot* manliga arbetare, som strejkbrytare eller som arbetare vid nya maskiner. Vid sådan tillfällen kunde hon alltså få utföra samma arbetsuppgifter som män. För de flesta kvinnor var lönearbetet endast en del av det arbete hon hade att utföra, för att en familjeekonomi skulle gå ihop.

Vi vet ännu alltför lite om kvinnorna under denna första period av industrialisering, när en allt större del av arbetet drogs in i en penningekonomi och då ordet *arbete*, som det användes i vardagstal, kom att betyda detsamma som *betalt arbete*. Det finns en del som tyder på att kvinnor under den mera kaotiska begynnande industrialismen (i Sverige ungefär fram till sekelskiftet) arbetade *mera* i betalt arbete och i *flera typer* av betalda arbeten än vad som senare blev fallet.²⁶ Under trycket från nya produktionsformer var segregeringen mellan kvinnor och män under omprövning och ibland i upplösning. Både i borgerliga yrken, tex som folkskollärare, och i industriarbeten kunde män och kvinnor återfinnas sida vid sida i arbetet.²⁷

Klassmotsättningar har varit en god modell för att förklara spänningar mellan grupper i det industriella samhället. Men när det gällt att förstå kvinnors arbetsuppgifter och den låga värderingen av kvinnors arbete, så kommer den till korta. Den amerikanska forskaren Heidi Hartmann har lanserat en numera klassisk förklaringsmodell i vilken hon vill koppla ihop både klass och genus.

Hartmann menar att manliga arbetare har ingått en outtalad och ohelig allians med arbetsgivarna om att ge kvinnor en annorlunda plats på arbetsmarknaden. Därmed fick arbetarklassens män tillgång till kvinnors tjänster i hemmet, samtidigt som alliansen gav arbetsgivarna billig arbetskraft för vissa arbeten. Om inte detta manliga samförstånd hade existerat, så hade en enad arbetarklass kunnat stå emot arbetsgivarna. Kapitalismen är i princip könsneutral. Men solidariteten mellan män över klassgränserna var starkare än klassolidariteten. Det blev kvinnorna som i första hand hårt drabbades av den manliga alliansen men naturligtvis också hela arbetarklassen, som blev lättare att exploatera då den förblev splittrad.

Någon öppen och medveten "konspiration" är det naturligtvis inte Hartmann talar om. Hon vill lyfta fram de handlingssätt och uppfattningar om vad som var rätt och riktigt när det gällde kvinnor och män, som samverkat till, att ett resultat uppnåts, som om en regelrätt allians mellan män av olika klass hade funnits. Hon visar att både manliga arbetare och arbetsgivarna fick rent materiella fördelar av att kvinnor blev exploaterade och särbehandlade.

Denna arbetsdelning mellan kvinnor och män, både på arbetsmarknaden och i hemmen, har förstärkt enskilda kvinnors personliga och ekonomiska beroende av män²⁸ och har, menar Hartman, utgjort en viktig orsak till kvinnors underordnade ställning i samhället. Hon betonar i sin modell däremot inte så starkt de fördelar som manliga arbetare genom denna arbetsdelning även tillskansade sig på arbetsplatserna. Många forskare har, liksom jag, arbetat vidare utifrån delar av Hartmanns fruktbara idéskiss, med fördjupningar men också med kritiska vidareutvecklingar och diskussionsinlägg.²⁹

Natalie Sokoloff gör en liknande analys av hur vårt ekonomiska system dubbelexploaterar kvinnan, både på arbetsmarknaden och i hemmet. Det är vissa män, vid makten, som vinner dubbelt på detta system medan den vanlige lönearbetande mannen endast får den enkla vinst, som det innebär att ha en relativt högre lön än en kvinna. Det gör att han antingen kan få servicearbete i hemmet i utbyte mot att dela med sig av sitt materiella överskott eller att han kan betala på den öppna tjänstemarknaden för dessa tjänster. Sokoloff menar, att systemets drivfjäder är vissa mäns strävan efter makt och materiella tillgångar på andras – både mäns och kvinnors – bekostnad. I det systemet får kvinnor slita mest och hamnar längst ner i ett hierarkiskt system präglad av genusarbetsdelning.³⁰

I denna bok granskas enbart det betalda industriarbetet. Jag har valt att inte ta med det obetalda arbete, som kvinnor parallellt har att utföra i hemmen och annorstädes. Men det osynliggjorda kvinnoar-

betet och den låga värderingen av kvinnor finns med som den fond mot vilken arbetet utformades i industrin och utifrån vilken relationerna mellan kvinnor och män accepterades.

När det gäller maktförhållanden, blir fördelningen av resurser, som främst sker via lönearbetet, central. Resurser fördelas till stor del genom tillgång på pengar. – pengar kan bytas mot materiella tillgångar och i många fall mot immateriella, som utbildning, tillgång till information, ledig tid mm. Genom genusarbetsdelningen tilldelas kvinnor de facto en mindre del av samhällets pengar och därmed resurser, än män. Därmed måste kvinnor för att få en rimlig del av samhällets goda, anknyta till män och för dem utföra icke-betalt arbete i hemmet och cirkeln är sluten. Genusarbetsdelningen förstärker sig själv.

Arbetsdelningen i industrisamhället har betytt att kvinnors underordning återskapas i själva arbetssituationen, när den inte längre kan upprätthållas på den rättsliga, formella och institutionella nivån, som tidigare.

Underordningen av kvinnor under män i arbetet kan heller inte uttryckas som en önskvärd ideologi i ett demokratiskt samhälle men finns trots detta kvar.³¹ På det ideologiska planet döljs den (1) genom att den förnekas, (2) genom att den sägs vara en kvarleva från ett äldre ekonomiskt system, som vi är på väg att göra oss av med genom att ge kvinnor lika bedömningar, lika utbildning och rättslig jämställdhet samt (3) genom att hänföra skulden för den kvarstående ojämlikheten till kvinnorna, som själva sägs välja att förbli inom "kvinnliga" områden när de "frivilligt"³² väljer sina arbetsområden; allt medan kvinnors underordning via arbetsdelningen förblir ett typiskt och integrerat drag i vår ekonomi och vår demokrati.

Vad jag ska bidra med i denna bok är en bild av arbetet på verkstadsgolvet i en speciell fabrik under hundra år. I relationen mellan kvinnor och män *i arbete* kan man framförallt se *ett stillastående i förändring*, där den industriella "utvecklingen" inneburit *en nyordning av underordningen* av kvinnor.